

WORLD POLITICS

Print Issn: 2383-0123

Online Issn: 2538-4899

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

Comparative Study of the Modernization Process in Iran and Turkey: During the period of Atatürk and Reza Shah

Mojtaba Jafari¹ Jalil Nayeian^{2*} Ehsan Shakeri Khoei³

1. PhD Student in Political Science - Iran Issues, Department of Political Science, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. E-mail: jaafarim1214@yahoo.com
2. *Corresponding Author*, Professor and Faculty Member, Department of History, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: naebjalil20@yahoo.com
- 3 Assistant Professor and Faculty Member, Department of Political Science, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. E-mail: shakeriehsan2021@yahoo.com

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Keywords:

Modernization Process,
Reza Shah,
Ataturk,
Iran,
Turkey

Article history:

Received January 28, 2022
Received in revised form
September 9, 2022
Accepted September 28,
2022
Published Online
March 17, 2024

ABSTRACT

The two countries of Iran and Turkey have witnessed significant developments historically and politically over a nearly identical period of time. Reza Shah and Ataturk, after coming to power and considering their country's internal and external conditions, sought to reform their westernization and secularization. The similarities and differences between the two countries' societies and the way in which different forces and social classes interact and oppose them have made a different fate. Both political leaders sought to push people toward modernization in a grammatical and orderly process. A comparative study of the modernization efforts of Reza Shah and Ataturk reveals many similarities, but given these similar aspects from a theoretical point of view, we see a different conclusion and conclusion. The present article seeks to compare the modernization process in Iran and Turkey from the point of view of empirical modernization or modernization from above. Therefore, this article seeks to answer the question: Why, despite the many similarities, did the fate of modernization in Reza Shah's Pahlavi era differ from that of Mustafa Kemal Ataturk? The findings of this article indicate that the difference between the function of the institution of religion and its relationship with the government along with other factors has led to the failure of modernization in the reign of Pahlavi during the reign of Mustafa Kamal Ataturk. In this article we use the "comparative-historical" method.

Cite this Article: Jafari, M., Naebian, J., & Shakeri khoee, E. (2024). Comparative Study of the Modernization Process in Iran and Turkey: During the Period of Atatürk and Reza Shah. *World Politics*, 12(4), 221-247.

doi: 10.22124/wp.2020.17705.2612

© Author(s)

Publisher: University of Guilan

DOI: 10.22124/wp.2020.17705.2612

1. Introduction

Reforms and modernization in Iran and Turkey had a history before Reza Shah and Atatürk came to power, and it can be said that modernization before these two political leaders in these two societies with acceptance and various oppositions with their own intensity and weaknesses. Especially from the clergy and religious groups and the common people in these two countries. Reza Shah Pahlavi and Mustafa Kemal Atatürk both in the same period of time after coming to power for the mental background and later with a serious confrontation with the concept of modernity and innovative progress of the West in order to take fast and pragmatic actions with behaviors. They became more radical in order to reach their ultimate goal, which was to bring their country to progress. According to the historical evidence and documents, it can be stated that Atatürk was more serious and stricter in dealing with the tradition and institution of religion than Reza Shah, and of course, the different function of the institution of religion in both countries led to a different result in the emergence of religion. Real modernization in two countries in that period of history. Changing men's clothing, discovering women's hijab, creating a customary and modern legal and educational system, rewriting history, road building and industrialism, weakening traditional classes and creating and strengthening modern classes should be listed as the most important aspects of Reza Shah's and Atatürk's modernization.

2. Theoretical Framework

The theoretical framework of this article will be basically based on the theory of authoritarian modernization or modernization and modernization from above. Therefore, we will seek help from Barrington Moore's theory in this field. In the book "Social Roots of Dictatorship and Democracy", Moore examines the modernization methods of England, France, America, China, Japan and India with his sociological and comparative explanation and points to three types of modernization. Kond: The democratic modernization method that took place in America, England and France. The communist and totalitarian modernization method that happened in China and Russia. and the method of modernization from above that was implemented in Japan and Germany. The method that Reza Shah Pahlavi and Mustafa Kemal Atatürk took was mainly in the form of authoritarianism and statism. Atatism or statism is one of the known types of authoritarian modernization from above. In this method, the movement towards modernization is done from above and guided by the ruling classes. In such a way, intellectuals are always present who are in sync with the policies of the Board of Trustees and take steps to encourage, strengthen and help the realization of these policies.

3. Methodology

The method adopted by Moore is a comparative historical method and not a comparative method. Deductive method includes determining a theory to explain a certain phenomenon and then deducing appropriate hypotheses that are basically

falsifiable and testing these hypotheses in order to determine the validity of the initial theory. In contrast to the comparative historical method, it is an inductive method in which a chain of historical cases related to the desired study is examined in detail and through comparison, the distinction between cause-and-effect mechanisms is determined and explanations are deduced based on this.

4. Results & Discussion

In this paper, an attempt was made to discuss and study the process of modernization during the era of Reza Shah Pahlavi and Mustafa Kemal Atatürk, taking into account the social and cultural conditions and using the theoretical framework of modernization or modernization from above. In the modernization method from the top of Barrington Moore, the occurrence of a popular and violent revolution to remove the obstacles to development is meaningless. And the political results resulting from the destruction of the past social system, through the revolution from above, are different from the results of the revolution from below.

5. Conclusions & Suggestions

During their conservative modernization, semi-parliamentary regimes try to preserve their old social structures as much as possible and, as much as possible, place major parts of that system within the new social structure. While in the process of modernization, Reza Shah and Atatürk sought to erase their old social structures because they considered them to be the cause of backwardness. And since the development of Iran and Turkey was exogenous, not much attention was paid to the internal conditions of the society, but to achieve economic development, what had happened in the western countries should be modeled in order for them to progress. This would be done by imposing modernization programs from top to bottom and relying on foreign or domestic capital, such as increasing tariffs and collecting huge taxes from farmers in Iran and Turkey, or selling oil in Iran. They provided changes that led to heterogeneous economic growth, especially in Iran. The concept of modernization implies the complete transformation of the traditional society into a modern society, with various types of technology and social organization related to it, which is a developed and stable economic-political feature. How the process of modernization in Iran was accompanied by the systematic oppositions and resistances of the guided society, which became one of the main reasons for the failure of Reza Shah in the modernization measures. Of course, another main reason for the lack of success of Reza Shah compared to Atatürk was the difference in the relationship between religion and government in the two countries.

سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۱۳۳

شاپا الکترونیکی: ۴۸۹۹-۴۸۳۸

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

مطالعه تطبیقی فرآیند مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه: دوره آتاترک و رضاشاه

مجتبی جعفری^۱، جلیل نائیان^{۲*}، احسان شاکری خوبی^۳

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی - مسائل ایران، گروه علوم سیاسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. رایانامه:

jaafarim1214@yahoo.com

۲. نویسنده مسئول، استاد گروه تاریخ، دانشگاه تبریز، ایران. رایانامه: naebjalil20@yahoo.com

۳. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران رایانامه: shakeriehsan2021@yahoo.com

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	دو کشور همسایه ایران و ترکیه از نظر تاریخی و سیاسی تقریباً در یک دوره زمانی یکسان شاهد تحولات قابل توجهی بوده‌اند. رضاشاه و آتاترک بعد از به قدرت رسیدن و با توجه به شرایط داخلی و خارجی کشورشان درصدد اقدامات اصلاحی خود بر مبنای غربی‌سازی و به نوعی عرفی‌سازی برآمدند. وجوه تشابه و تفاوت جامعه هر دو کشور و نحوه تعامل و مخالفت نیروها و طبقات مختلف اجتماعی در آن‌ها سرنوشت دیگر گونه‌ای را رقم زده است. هر دو رهبر سیاسی قصد داشتند تا در فرآیندی دستوری و آمرانه مردم را به سوی مدرنیزاسیون سوق دهند. مقایسه و مطالعه تطبیقی اقدامات مدرنیزاسیون رضاشاه و آتاترک وجود شباهت‌های بسیاری را آشکار می‌کند اما با توجه به این وجوه مشابه از نظر رویکرد نظری، ما شاهد نتیجه و برآیند متفاوتی هستیم. مقاله حاضر درصدد مقایسه فرآیند مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه از منظر نظریه مدرنیزاسیون آمرانه یا نوسازی از بالا است. لذا این مقاله درصدد پاسخ به این پرسش است که؛ چرا با وجود شباهت‌های فراوان، سرنوشت مدرنیزاسیون در دوران رضاشاه پهلوی متفاوت‌تر از دوران مصطفی کمال آتاترک بود؟ یافته‌های این نوشتار حاکی از آن است که تفاوت کارکرد نهاد دین و رابطه آن با حکومت در کنار عوامل دیگر، موجبات عدم کامیابی مدرنیزاسیون در دوران رضاشاه پهلوی در مقایسه با مدرنیزاسیون در دوران مصطفی کمال آتاترک بوده است. در این مقاله از روش «تطبیقی- تاریخی» بهره می‌گیریم.
کلیدواژه‌ها: فرآیند مدرنیزاسیون، رضاشاه، آتاترک، ایران، ترکیه	
تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۰۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۶/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷	

استناد به این مقاله: جعفری، مجتبی، نائیان، جلیل، & شاکری خوبی، احسان. (۱۴۰۲). مطالعه تطبیقی فرآیند مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه:

doi: 10.22124/wp.2020.17705.2612

دوره آتاترک و رضاشاه. سیاست جهانی، ۱۲(۴)، ۲۴۷-۲۲۱

© نویسنده(گان)

ناشر: دانشگاه گیلان

اصلاحات و مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه قبل از به قدرت رسیدن رضاشاه و آتاترک دارای پیشینه بوده و می‌توان گفت که تجدد قبل از این دو رهبر سیاسی در این دو جامعه با پذیرش و مخالفت‌های گوناگونی با شدت و ضعف‌های خاص خود به خصوص از طرف طبقه روحانیون و گروه‌های مذهبی و خود عامه مردم در این دو کشور روبه‌رو بوده است. رضاشاه پهلوی و مصطفی کمال آتاترک هر دو در بازه زمانی یکسانی بعد از رسیدن به قدرت به جهت پیش‌زمینه ذهنی و بعدها با رویارویی جدی با مفهوم تجدد و پیشرفت نوآرانه غرب در صدد اقدامات سریع و پراگماتیک همراه با رفتارهایی رادیکال‌تر شدند تا به آن هدف غایی خود که رساندن کشورشان به پیشرفت و ترقی بود، برسند. با توجه به شواهد و اسناد تاریخی می‌توان اظهار داشت که آتاترک به نسبت رضاشاه جدیت و شدت عمل بیشتری در برخورد با سنت و نهاد دین داشته و البته نوع کارکرد متفاوت نهاد دین در هر دو کشور نتیجه متفاوت‌تری را در ظهور عینی مدرنیزاسیون در دو کشور در آن برهه از تاریخ داشته است. تغییر لباس مردان، کشف حجاب زنان، ایجاد نظام حقوقی و آموزشی عرفی و مدرن، بازنویسی مجدد تاریخ، راه‌سازی و صنعت‌گرایی، تضعیف طبقات سنتی و ایجاد و تقویت طبقات مدرن را باید مهمترین موارد مدرنیزاسیون رضاشاه و آتاترک برشمرد. با این حال آتاترک در مذهب‌زدایی از جامعه، بی‌پروا تر و خشن‌تر از رضاشاه عمل می‌کرد، چرا که وی تقویم میلادی را جایگزین تقویم هجری ساخت، الفبای لاتین را جانشین الفبای عربی نمود و روز یکشنبه را روز تعطیل هفته اعلام کرد. کامیابی آتاترک در این اقدامات سریع و رادیکال را می‌توان در تفاوت مذهب در دو کشور، تفاوت در جایگاه روحانیت چه از جهت رابطه با حکومت و چه از نظر تلقی مردم از روحانیون و علمای دینی، پیشینه و سابقه بیشتر مدرنیزاسیون در ترکیه، کارآمدی نسبی دیوان‌سالاری و سیستم اداری یا بروکراسی امپراتوری عثمانی در مقایسه با قاجاریه، عمیق بودن ریشه‌های فکری در ایران به نسبت ترکیه، رواج اندیشه ناسیونالیسم قوی و متفاوت در ترکیه بر مبنای تهدید خارجی جستجو کرد.

در این مقاله هدف اصلی، مقایسه فرآیند مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه از منظر نظریه مدرنیزاسیون آمرانه یا نوسازی از بالا است. توجه به تشابهات و تفاوت‌های نتایج مدرنیزاسیون در این دو کشور ما را به پاسخ سؤال اصلی مقاله رهنمون می‌کند. بنابراین در این مقاله به دنبال پاسخ به سؤال اصلی: چرا با وجود شباهت‌های فراوان، سرنوشت مدرنیزاسیون در دوران رضاشاه پهلوی متفاوت‌تر از دوران مصطفی کمال آتاترک بود؟ می‌باشیم و فرضیه مقاله بر این اساس استوار است که؛ تفاوت کارکرد نهاد دین و رابطه آن

با حکومت در کنار عوامل دیگر، موجبات عدم کامیابی مدرنیزاسیون در دوران رضاشاه پهلوی در مقایسه با مدرنیزاسیون در دوران مصطفی کمال آتاترک بوده است. در این پژوهش، از رویکرد «تطبیقی-تاریخی» استفاده شده است و گردآوری داده‌ها بر مبنای روش کتابخانه‌ای صورت گرفته است. مدرنیزاسیون بی‌شک با دموکراسی‌سازی و توسعه سیاسی در ارتباط است و نقش آن را نمی‌توان انکار نمود. در روندی درست و برنامه‌ریزی شده به همراه مدرنیسم، مدرنیزاسیون کمک شایانی به دموکراتیزاسیون خواهد نمود. بنابراین با توجه به تشابهات تاریخی تحولات در ایران و ترکیه و اجرای اقدامات مدرنیزاسیون همزمان در آن‌ها توسط دو دولتمرد یعنی رضاشاه پهلوی و مصطفی کمال آتاترک ضرورت تبیین دقیق فرآیند مدرنیزاسیون بر مبنای رویکرد تطبیقی-تاریخی بسیار حائز اهمیت است. بنابراین سعی بر این است که در این پژوهش به طور دقیق و علمی به مسئله مدرنیزاسیون و ابعاد مختلف آن و همچنین نمودهای آن در ایران و ترکیه پرداخته شود.

۱. پیشینه تحقیق

در مورد فرآیند مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه تحقیقات و پژوهش‌هایی انجام شده است، اما هیچکدام از آن‌ها به صورت مستقیم و کامل به مطالعه تطبیقی فرآیند مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه در دوران رضاشاه و آتاترک نپرداخته‌اند. هر یک از این تحقیقات از ابعاد مختلف به موضوع مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه پرداخته‌اند که برخی از این تحقیقات و پژوهش‌ها عبارتند از: (۱) تورج اتابکی در کتاب «تجدد آمرانه، جامعه و دولت در عصر رضا شاه» به موضوع مدرنیته و تجدد در ایران و ترکیه از جایگاه بالادست و از منظر قدرت نگریسته است. در یک کلام تجدد آمرانه برخاسته از شرایط آن زمان ایران بود که تجلی آرامش و آسایش و مدرنیزاسیون جامعه را در برآمدن دولتی مقتدر و متمرکز می‌خواست که در رأس آن شخصی باشد که از عهده این کار برآید (Atabaki, 2017). (۲) همچنین اتابکی در کتاب «دولت و فرودستان، فراز و فرود تجدد آمرانه در ترکیه و ایران» به واکنش جمهور مردم، یعنی تاریخ اجتماعی به پروژه تجدد نگاه داشته است. نویسنده هم در مقدمه و هم در مجموعه مقالاتی که از دیگران گردآورده این حقیقت را آشکار می‌کند که روند تاریخ‌نگاری بسیاری از محققان و پژوهشگران ایران و ترکیه پیرامون رخدادهای اجتماعی و سیاسی این بوده که روند تاریخ‌نگاری را از بالا مدنظر قرار دهند. به همین جهت در این کتاب کوشیده است که روایت مردمانی را بازگو کند که در تجددگرایی رضاشاه و کمال آتاترک قرائت و بیانی دیگری از تحولات داشته‌اند. به دیگر سخن، آنان نگاهی را به بیرون منتقل می‌کنند که قرائت رسمی از تاریخ‌نگاری آن را مدنظر قرار نداده یا اساساً عامداً به آن نکات توجه نمی‌کند

(Atabaki, 2017). (۳) انتخابی در کتاب «ناسیونالیسم و تجدد در ایران و ترکیه» به تحولات ایران و به قدرت رسیدن رضاخان و حوادث و جریانات پیرامون آن اشاره می‌کند. در این بخش به ویژه سهم و نقش نشریات پیشرو مانند نامه فرنگستان، کاوه، ایرانشهر و آینده که توسط ایرانیان و در خارج از کشور منتشر می‌شده، مورد کاوش قرار گرفته است. همچنین در خصوص ترکیه تحولات اواخر دوره عثمانی تا به قدرت رسیدن مصطفی کمال آتاترک و ظهور کمالیسم در این کشور و حرکت ترکیه به سمت تجدد و فراز و فرودهای آن بررسی شده است. این اثر از مقالات مختلف خود مؤلف تشکیل شده است (Entekhabi, 2011). (۴) آزاد ارمکی و دلگشایی در مقاله «مسئله مدرنیزاسیون در ایران: مقایسه تطبیقی- تاریخی ایران و ترکیه در دوران حکومت رضاشاه و آتاترک (۱۹۴۱-۱۹۲۱ م)» بر اساس رویکرد و روش تاریخی- تطبیقی و مراحل گذار از مرحله پیشامدرن و سنتی به مدرن در پی تبیین تمایزات اقدامات رضاشاه و آتاترک بوده است. بنابراین به چهار زمینه تمایزات می‌پردازند که عبارتند از: پیشینه شکل‌گیری نهادهای مدرن در زمان آغاز پروژه مدرنیزاسیون، تکثر قومی، گروهی، ایلی و طایفه‌ای، نهاد دین و رابطه آن با حکومت و در نهایت اقتصاد و دسترسی به درآمدهای نفتی (Armaki and Delghoshie, 2011). (۵) بیگدلی در مقاله «تجدد به رسم آتاترکی و رضاخانی» به بررسی سیاست مذهبی آتاترک و رضاشاه می‌پردازد و در مقایسه‌ای به تفاوت رویکردهایشان اشاره می‌کند. و با نگاهی انتقادی اقدامات ضد دینی رضاشاه را غیر عقلانی‌تر از اقدامات آتاترک می‌داند (Bighdeli, 2008).

(۶) پورمحمدی املشی و دیگران در مقاله «تغییرات فرهنگی در دوره آتاترک و رضاشاه» در پی پاسخ پرسش این مقاله این است که عوامل و زمینه‌های مناسبات ایران و ترکیه در عصر پهلوی اول چه بود و برنامه‌های فرهنگی آتاترک چه آثاری بر وضعیت ایران در عصر رضاشاه داشت؟ این مقاله بر اساس چارچوب مفهومی الگوی «تجدد آمرانه» تدوین شده است که رهبران ترکیه و ایران برای «مدرن‌سازی» از آن پیروی می‌کردند (Pourmohammadi Amlashi, 2015 and others). (۷) عمویی در مقاله «بررسی مقایسه‌ای سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی در ایران و ترکیه: مطالعه تطبیقی دوره رضاشاه و آتاترک» با بررسی سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی رضاشاه در ایران و آتاترک در ترکیه در جهت تقویت عرفی‌گرایی و ملی‌گرایی، نشان می‌دهد که اقدامات صورت گرفته در دو کشور در چه مقولاتی بوده است. با توجه به مؤلفه‌های شخصیت دو رهبر، نگاه آنها به مذهب، جایگاه روحانیت در نظر آنان، توجه به مساله قضا، پوشش و آموزش و پرورش و... این تحقیق می‌کوشد با روش تطبیقی، شباهت‌ها و تفاوت‌های اقدامات انجام شده در ایران پس از مشروطیت و کودتای ۱۲۹۹ و ترکیه نوین پس از عثمانی

و فروپاشی خلافت را در زمینه فرهنگ و جامعه مورد بررسی قرار دهد (Amouie, 2012). (۸) نساج در مقاله «مقایسه نوسازی ایران و ترکیه در دوران رضاشاه و آتاترک» با روش مقایسه‌ای در پی کشف تشابهات و تفاوت‌های نوع اقدامات مدرن سازی در دو کشور ایران و ترکیه است. در مقطع زمانی تقریباً مشابهی حاکمان تازه به قدرت رسیده در ایران و ترکیه، تلاش برای پُر کردن خلأ عقب‌ماندگی کشورشان با کشورهای پیشرفته غربی را آغاز کردند و مسیر این جبران را در دوری گزیدن از باورهای سنتی و دینی دانستند؛ اما مقایسه اقدامات صورت گرفته از سوی این دو حاکم نشان از تفاوت چشمگیری در توانایی وصول به نیات و هدف‌هاست (Nasaj, 2013). (۹) پرهیزکاری در مقاله «مقایسه مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه» به مقایسه تفاوت‌های مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه با تاکید بر مولفه‌های غربی آن می‌پردازد. در این مقاله از روش‌های آماری بهره گرفته شده است (Parhizkari, 2011). (۱۰) متین در رساله «مدرنیزاسیون تُرک و ایران (۱۹۳۶-۱۸۹۰)» به مطالعه و بررسی فرآیند مدرنیزاسیون در بستر تاریخی ترکیه و ایران در قرن نوزدهم و بیستم به طریق ریشه‌یابی و تبیین مفاهیم اصلی این فرآیند به موفقیت‌آمیز بودن برنامه‌های مدرنیزاسیون آتاترک به نسبت رضاشاه قائل است. و دلایل و زمینه‌های عدم موفقیت رضاشاه در مدرنیزاسیون آمرانه را به طور عمیق و علمی پی می‌گیرد (Metin, 2006).

۲. چارچوب نظری

چارچوب نظری این مقاله، اساساً بر مبنای نظریه مدرنیزاسیون آمرانه یا مدرن‌سازی و نوسازی از بالا خواهد بود. بنابراین از نظریه برینگتون مور در این زمینه یاری خواهیم جست. مور در کتاب «ریشه‌های اجتماعی دیکتاتوری و دموکراسی»، با تبیین جامعه‌شناختی و تطبیقی خود شیوه‌های مدرنیزاسیون کشورهای انگلستان، فرانسه، آمریکا، چین، ژاپن و هند را بررسی می‌کند و به سه نوع مدرنیزاسیون اشاره می‌کند: شیوه مدرن‌سازی دموکراتیک که در کشورهای آمریکا، انگلستان و فرانسه به وقوع پیوست. شیوه مدرن‌سازی کمونیستی و تمامیت‌خواه که در چین و روسیه رخ داد. و شیوه مدرن‌سازی از بالا که در ژاپن و آلمان پیاده شد. (Moore, 1974: 12-19) روش اتخاذ شده از سوی مور روش تاریخی تطبیقی استو روش قیاسی نیست. روش قیاسی شامل تعیین نظریه‌ای است برای تبیین پدیده‌ای خاص و سپس استنتاج فرضیه‌های مناسب که در اصل ابطال‌پذیرند و آزمون این فرضیه‌ها به منظور تعیین اعتبار نظریه اولیه. درمقابل روش تاریخی تطبیقی، روش استقرایی است که در آن زنجیره‌ای از موارد تاریخی مربوط به مطالعه مورد نظر به تفصیل، بررسی و از طریق مقایسه، تمایز میان مکانیزم‌های علت و معلولی مشخص

و بر این اساس تبیین‌هایی استنتاج می‌شود. روشی را که رضاشاه پهلوی و مصطفی کمال آتاترک در پیش گرفتند، به طور عمده به شکل اتوریتاریانیسم و اتاتیسم بود. اتاتیسم یا دولت‌گرایی یکی از انواع شناخته شده مدرنیزاسیون آمرانه و از بالا است. در این روش، حرکت به سوی مدرنیزاسیون، از بالا و با هدایت طبقات حاکم انجام می‌گیرد. در چنین روشی همواره روشنفکرانی حضور دارند که همراه و همگام با سیاست‌های هیأت حاکمه و در جهت تشویق، تقویت و کمک به تحقق این سیاست‌ها گام برمی‌دارند. در آن دسته از کشورهای شرقی که در قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم به زیر قیمومت استعماری درنیامدند، عناصر روشنفکر محفل‌های حکومتی کوشیدند بر مبنای درکی از الگوی مدرنیته یا تجدید سرزمین‌های غربی داشتند سامانی نو به جامعه‌های خود بدهند. اما این تلاش‌ها همگی موضعی و با دشواری‌های عدیده، پیشرفت‌ها و واکنش‌های گوناگونی همراه بودند.

نوآوری‌های اصلاحگران ایرانی در قرن نوزدهم از جمله عباس میرزا، قائم مقام، امیرکبیر و سپهسالار همه و همه در چارچوب این نظرگاه کلی می‌گنجند. اما کوشش‌های آن‌ها، هم به جهت تنگی افق دید این اصلاحگران، هم به دلیل بی‌کفایتی و تحول‌ستیزی شاهان قاجار، هم در نتیجه کارشکنی‌های قدرت‌های بیگانه، و هم در مقاومت سخت کانون‌های سنتی و سستی و رخوت عمومی جامعه ایرانی، نافرجام ماند. در آستانه جنبش مشروطیت، رسم نمایندگی و نظام سیاسی مبتنی بر مجلس علاج دردهای ایران تلقی می‌شد، اما با فرونشستن جوش و خروش‌های اولیه پس از انقلاب، امیدها به ناامیدی نشست و این اندیشه قوت یافت که نجات ایران در گرو دولتی قدرتمند و حکومتی متمرکز است که مقاومت و مخالفت سنت‌گرایان را در هم شکنند و مدرن‌سازی جامعه را بر اساس الگوی دولت-ملت سازمان دهد. (Entekhabi, 2017: 166-168) این الگوی مدرن‌سازی را که نه درون‌زاد است و نه دموکراتیک، «مدرنیزاسیون آمرانه» یا «نوسازی آمرانه» نام نهاده‌اند. شاید موجزترین تعریف «مدرنیزاسیون آمرانه» را بتوان در این شعار رایج در ترکیه دوره مصطفی کمال آتاترک یافت: «برای مردم، به رغم مردم» (Mango, 2016: 727). ایران دوره رضاشاه، ترکیه دوره مصطفی کمال و دوره ۱۰ ساله حکومت امان‌الله‌خان در افغانستان (۱۹۲۹-۱۹۱۹) نخستین تجربه‌های «مدرن‌سازی آمرانه» در جهان اسلام به حساب می‌آیند.

از ویژگی‌های الگوی «مدرنیزاسیون آمرانه» می‌توان به مواردی اشاره کرد: ۱- اقدامات اصلاحی «از بالا» بدون مشارکت دادن عموم مردم و با الهام از تمایلات اجتماعی و فرهنگی قشرهای متوسط نوگرا، به جامعه تحمیل می‌شوند. ۲- این شیوه مدرنیزاسیون اراده باوری دولتمردان و آن دسته از نخبگان سیاسی و فکری است که برنامه‌ریز و مجری مدرن‌سازی هستند و می‌پندارند که نیروی اراده به تنهایی برای

دگرگون‌سازی جامعه کفایت می‌کند. این رهیافت آمرانه و اراده‌باور به مسئله تحول و مدرن‌سازی جامعه در «سفرنامه مازندران» (۱۳۰۵ شمسی) رضاشاه به قلم فرج‌الله بهرامی، رئیس دفتر مخصوص او، به وضوح دیده می‌شود (Entekhabi, 2011: 169). در رهیافت آمرانه به مدرنیزاسیون، دین اغلب عامل و سرچشمه عقب‌ماندگی تلقی می‌شود.

بنیاد معرفتی «مدرنیزاسیون آمرانه» رویکردی اثباتی (پوزیتیویستی) به جهان است. نظم و پیشرفت که دستیابی به آن هدف حکومت‌های آمرانه است، در اصل آرمان «دولت اثباتی» آگوست کنت بود. کنت حاکمیت و حقوق مردم را بازمانده‌های بیهوده دولت عصر مابعدالطبعه (متافیزیک) می‌دانست و طرد می‌کرد. علم‌باوری محض که گاه به ساده‌لوحی نزدیک می‌شود و با سطحی‌نگری و رهیافتی مکانیکی همراه است، ستایش عمل، کیش پیشرفت، نابردباری در برابر مناظرات مسالمت‌آمیز سیاسی و عدم تحمل هرگونه اختلاف آرا و عقاید، باور به لزوم یک‌رنگ و یکنواخت ساختن جامعه، نفی تضادهای اجتماعی و فرهنگی و اعتقاد به ضرورت «استبداد روشن‌اندیشان»، وجوه مشترک ایدئولوژی «مدرنیزاسیون آمرانه» و تفکر پوزیتیویستی است.

مجله «نامه فرنگستان» یکی از مشخص‌ترین نمایندگان فکر «تجدد یا مدرنیزاسیون آمرانه» در ایران است و از همین رو در میان نشریات دوره تغییر سلطنت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این اهمیت نه در غنای مضمون مجله و نه در رسایی و شیوایی قلم نویسندگان آن، بلکه در این نکته نهفته است که نامه فرنگستان با صراحت کم‌نظیری به بیان مضامینی پرداخت که گروهی از روشنفکران ایرانی در حول‌وحوش سال ۱۳۰۰ خورشیدی بدان‌ها دل‌بسته بودند. این مضامین اندک‌اندک در میان گروه‌های بزرگی از تحصیل‌کردگان شهری رواج یافت و به صورت توجیه نظری، پشتوانه مشروعیت و راهنمای عمل حکومت رضاشاه درآمد (Entekhabi, 2011: 169-170).

۳. پیشینه مدرنیزاسیون در ایران و ترکیه

ایران و ترکیه دو کشور بزرگ همسایه در منطقه خاورمیانه هستند که با وجود طمع و سلطه استعماری اروپاییان در قرن نوزدهم، توانستند استقلال خود را حفظ کنند. هر دو کشور پیشرو در امر مدرنتیبه یا تجدد بودند اما در هر دو کشور از سوی سنت‌گرایان و عامه مردم همواره شاهد مخالفت‌ها و مقاومت‌هایی بوده‌ایم (Metin, 2006: 61). از نظر اقتصادی هر دو کشور در آغاز قرن بیستم در مرحله ماقبل سرمایه‌داری بودند و در هیچ یک بورژوازی به سبب ویژگی‌های سیر تحول تاریخی آن‌ها پا نگرفته بود. بنیان ساختار اجتماعی-اقتصادی دو کشور اقتصاد بر مبنای کشاورزی و زمین‌داری بود که شباهتی

به فئودالیسم اروپایی نداشت (Katouzian: 2007: 56). در دو کشور اقلیت کوچک نخبگان ترقی خواه و گروهی از دیوانسالاران (تکنوکرات‌های امروزی) که شاهد زوال و فروپاشی قدرت دولت بودند، تلاش کردند با تدابیر مختلف دست به اقدامات اصلاحی در ساختار نظامی و اداری و در نهایت سیاسی کشور بزنند و فرآیند فروپاشی را کند سازند (Alinejad, 2015: 15). به رغم این شباهت‌ها، میان این دو کشور تفاوت‌های اساسی وجود داشت. ایران کشوری بود با بافت عشایری و تکثر قومی، گروهی، ایلی و طایفه‌ای، حال آن‌که امپراتوری عثمانی دولتی بود چند ملیتی. در آغاز سده بیستم، حدود ۲۵ تا ۳۰ درصد جمعیت ایران را عشایر تشکیل می‌دادند (Bharier, 1984: 22). شیوه زیست عشایری از لحاظ اقتصادی، اجتماعی و سیاسی پیامدهای گوناگونی داشت. اقتصاد ابتدایی و خودکفایی عشایری به هم‌پیوندی اقتصادی یعنی درهم‌آمیختن اقتصادهای مجزا و محلی و تشکیل یک بازار سراسری و اقتصاد ملی کمک نمی‌کرد. عشایر اغلب با حکام محلی و حتی دولت مرکزی در نزاع بودند و به ناامنی و بی‌ثباتی دامن می‌زدند. در دوره قاجار، عشایر هم مهم‌ترین تأمین‌کننده نیروی نظامی کشور و هم چالشی برای دولت مرکزی بودند.

وجود ساختار ایلی در ایران، هم در تضعیف جامعه و هم در تضعیف دولت نقشی بسزا داشته است زیرا نخست، «وجود دو روش اقتصادی (زمینداری اسکان یافته و دامداری کوچ‌نشین) تضادهایی را در کشور دامن می‌زد و مبارزه میان قبایل کوچنده با افراد ساکن، از جنبه‌های پر اهمیت تاریخ ایران بود» (Abrahamain, 2018: 33). دوم، علایق گروهی مبتنی بر تبارهای عشیرهای در زندگی ایلاتی همواره بر علائق ملی ارجحیت داشت. سوم، ایلات و قبایل در اواخر قرن نوزدهم بر سه چهارم خاک ایران حکم می‌راندند و در حیطه حکمرانی خود استقلال نسبی داشتند و غالباً به عنوان نیرویی گریز از مرکز، حاکمیت متمرکز ملی را چه با بستن قراردادهای مستقل با دولت‌های بیگانه (مثل قراردادهای دوجانبه ایلات بختیاری و عرب با دولت انگلستان برای تأمین امنیت مسیر لوله‌های نفت خوزستان) و چه با اخلال در شکل‌گیری نهادهایی مثل ارتش ملی، تضعیف می‌کردند. اوج نابسامانی ناشی از حضور پررنگ عشایر در ساختار اجتماعی ایران را می‌توان در سال‌های پس از جنگ جهانی اول و پیش از برآمدن رضاشاه مشاهده کرد (Ghani, 1998: 353). امپراتوری عثمانی بر پایه سنت نیرومند دولت‌مداری بنا شده بود، حال آن‌که ایران پس از فروپاشی دولت صفوی تا به قدرت رسیدن قاجارها عملاً به جز در دوره‌هایی کوتاه رنگ دولت مرکزی قوی به خود ندید. دولت عثمانی ۶۰۰ سال در اقتدار ماند و از همین رو تاریخ سیاسی عثمانی مبتنی بر تداوم بود (Bilgin, 2015: 96). دولت عثمانی دستگاه دیوانی یا به

تعبیر امروزی دیوانسالاری (بروکراسی) وسیعی داشت. امپراتوری عثمانی از دیوانسالاری مناسب‌تری در مقایسه با ایران دوره قاجار برخوردار بود. و جمهوری اقتدارگرای ترکیه این مزیت بزرگ را از امپراتوری عثمانی به ارث برده بود، یک قرن اصلاحات نسبتاً کارآمد و توسعه سبب‌ساز آن، مزیت قابل تامل‌تری به نسبت ایران بود (Atabaki, 2017: 119). قاجاریه شیوه حکومت و اداره عمومی کشور را از صفویه به ارث گرفتند، جز این‌که در پاره‌ای از امور به خلاف سلاطین صفوی، به تقلید از سلاجقه، حکومت ایالات و ولایات را به شاهزادگان و اعضای خاندان سلطنت واگذار کردند (Zahedi and Tonekaboni, 2009: 120). آغامحمدخان، بنیان‌گذار سلسله قاجار دیوانیان را تحقیر می‌کرد و تمام امور کشور را با یک هیات دولت سه نفره و به شیوه ایلیاتی اداره می‌کرد. جانشینان او، به ویژه، فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه کوشیدند فر و شکوه سلطنت را احیا کنند اما نه از تدبیر و سیاست لازم برای ایجاد یک دستگاه دولتی نیرومند بهره‌مند بودند، نه گروه مجرب آموزش دیده در اختیار داشتند و نه بنیه اقتصادی و مالی کشور اجازه ایجاد یک دستگاه دیوانی گسترده را می‌داد. وزرای قاجار بدون وزارتخانه و کارمند فقط اسمی روی کاغذ بودند. دیوانسالاری عثمانی در پایان قرن هجدهم و آغاز قرن نوزدهم بازسازی شد. محل اقامت صدراعظم که باب عالی نامیده می‌شد اندک‌اندک به مرکز دستگاه اداری تبدیل شد. وزارتخانه‌های مختلف پدید آمدند. شمار کارکنان دیوانسالاری عثمانی که در پایان قرن هجدهم به ۱۵۰۰ نفر می‌رسید در ۲ دهه پایانی قرن نوزدهم به ۱۰۰ هزار نفر افزایش یافت. (Aydın, 2014: 23). حال آن‌که در ایران نیم قرن بعد یعنی در دوره رضاشاه شمار کارمندان دولت تازه به حدود ۹۰ هزار نفر می‌رسید (Abrahamian, 2016: 130; Bill, 2008: 96).

حتی در زمینه دین نیز با آن‌که هر دو کشور مسلمان بودند نهادهای دینی و اساساً تلقی اهل دین و دولت از رابطه خود با یکدیگر یکسان نبود. در عثمانی دولت بر کل نظام آموزش دینی نظارت می‌کرد. عثمانی‌ها از همان آغاز با ایجاد سلسله مراتب پیچیده در بین مقامات دینی روحانیت را به دستگاهی عریض و طویل اما مطیع دولت تبدیل کردند. به این ترتیب در این کشور علما رفته رفته از نظر مالی و اقتصادی به دولت وابسته گشته و به نوعی کارمندان آن محسوب می‌شدند. البته در عثمانی از همان آغاز در کنار اسلام رسمی و دولتی نوعی اسلام صوفیانه و عامیانه نیز وجود داشت که فرقه‌ها و طریقت‌های درویشان سخنگوی آن بودند و همان‌ها نیز به بزرگترین مدافعان اسلام در این کشور تبدیل شدند. در ایران علما استقلال بیشتری داشتند. مراکز اصلی آموزش شیعیان در عتبات و دور از دسترس حکومت ایران قرار داشت. سیاست‌های کنترل و برخورد با روحانیون و گروه‌های مذهبی نیز همانند نبود. در حالی‌که سلطان

محمود دوم کوشید از نفوذ و اقتدار علما بکاهد، هم روزگار ایرانی او یعنی فتحعلی شاه با در پیش گرفتن سیاست دین‌پروری بر دامنه نفوذ و اقتدار آن‌ها افزود. بدین ترتیب به رغم شباهت‌های ظاهری، تفاوت‌های بنیادی‌ای میان ایران و ترکیه وجود داشت که نقش خود را بر تحول تاریخی دو کشور برجا نهاد (Entekhabi, ibid: 120). روشن است که در برهه‌ای از تاریخ به فکر درمان عقب‌ماندگی خویش افتاده‌ایم. چاره کار را در مدرنیزاسیون یافته‌ایم و پذیرش و آموزش دستاوردهای فنی و سخت‌افزارانه مدرنیته را در اولویت برنامه‌های خویش قرار داده‌ایم. در این میان نقطه ضعف ما عدم توجه به زمینه‌های ریشه‌ای فکر فن مدرن بوده است. شاهان قاجار و نزدیکان دربار جزء اولین خواهان مدرنیته بوده‌اند. مراد آنها از مدرن شدن ایجاد زمینه‌های جدید جهت پایداری قدرت و گسترده شدن نفوذ اقتدارشان بوده است. ناصرالدین شاه قاجار «می‌خواست آن گوشه‌هایی از تجدد را که به نفع مالی و سیاسی شخص پادشاه است را به ایران بیاورد و سویه‌های خطرناک آن چون دموکراسی و قانون را یا از بیخ براندازد یا خنثی کند.» (Milani, 1994: 133; Sariolghalam, 2016: 131)

اصرار بر نظم مذهبی زندگی از سوی فرهنگ زندگی عامه مردم، در عین دل‌دادگی روشنفکران به زیبایی‌های تجدد، اخته‌کننده مدرنیته از جوهر خویش بوده است. دوگانگی بین فرهنگ سنتی و دستاوردهای ذهنی قوم‌بخش مدرنیته، گریبان‌گیر روشنفکران می‌باشد. هنوز هم بعد از گذشت بیش از سال‌های بسیار از نخستین آشنایی‌های ما با مظاهر مدرنیته، تلاش اصلی روشنفکر ایرانی باید معطوف به حل تضاد بین سنت ایرانی و مدرنیته غربی باشد. در میان تلاش شماری از اسلام‌گرایان و روشنفکران چپ‌گرا، معطوف به بومی کردن مدرنیته و دستاوردهای فنی آن، بدون توجه به گوهر بنیادین آن بوده است. «آن‌ها به طور کلی جنبه‌های علمی و تکنیکی غرب را از جنبه فلسفی و زیبایی‌شناختی و گفتمان فرهنگی آن جدا می‌کردند و در پی کسب علم و فن غرب بدون توجه به دیگر جنبه‌های فلسفی، ادبی و فکری آن بوده‌اند.» (Heidarian, 2005: Iran Emrooz Website; Boroujerdi, 2017: 267-268)

بخش بزرگی از گفتمان فرهنگی مدرنیته مربوط به زمینه‌های اجتماعی به وجودآورنده فردگرایی اخلاقی (Giddens, 1984: 14) بوده است. در واقع به هنگام گذار جامعه غربی از سنت به مدرنیته، فضای اجتماعی و انباشت فرهنگی و تاریخی آن سرزمین با مشخص کردن فردگرایی اخلاقی به عنوان عامل انسجام دنیای جدید، جامعه را از خطر انحطاط رهانیده و انتظام اخلاقی نوینی را در روابط اجتماعی حکم فرما کرده است. این در حالی است که امکان وقوع این دگرگونی در فرهنگ و تاریخ ایران، وجود نداشته است. «مدرنیته به معنای مجموع دگرگشتهای اجتماعی و انقلاب‌های بزرگ فکری و دستاوردهای

عظیم علمی که در غرب اتفاق افتاد در جامعه‌ای دیگر تکرار پذیر نیست.» (Ashoori, 2005: BBC Persian Website) امکان مدرنیته بدون روح و اندیشه ذاتی آن به مثابه تصور صندلی بدون پایه است. آنچه را که از دوران اول برخوردارمان با تجدید به این سو خواسته‌ایم تکنولوژی و صنعت بوده است. اگر هم آزادی و حقوق اساسی و قانون و دموکراسی خواسته‌ایم در رسیدن به آنها ناکام مانده‌ایم. پس آن چنان که برخی از روشنفکران و متفکران اجتماعی از امکان «مدرنیته ایرانی» سخن می‌گویند، نمی‌توانیم مدرنیته ایرانی داشته باشیم. توجه به حقوق و آزادی‌های اساسی و فردگرایی اخلاقی، در هیچ کجای شمارش ایشان از ویژگی‌های مدرنیته ایرانی دیده نمی‌شود (Azadarmaki, 2001: 80-85).

اراده به مدرن شدن بدون پذیرش شالوده‌های شکل‌دهنده مدرنیزاسیون، به خدمت گرفتن فن و تکنولوژی در ساختار حکومت استبدادی است. پیامد این مسئله عدم تعادل بین بخش‌های مختلف اجتماع و سیاست می‌باشد. نگاه حاکمان به مدرنیته در واقع نگاه به مدرنیزاسیون بوده است. فرآیند مدرنیزاسیون در ترکیه از اواخر دوره سلطنت عثمانی به عنوان تلاش‌های غربی شدن مدنظر قرار گرفته است. شکست در جنگ‌ها و از دست دادن خاک سرزمینی، قدرت نظامی غرب را در برابر چشمان عثمانی‌ها گذاشته بود که این امر موجبات اقدامات اصلاحی در حوزه نظامی شده و بعد از آن به حوزه‌های سیاسی و اقتصادی نیز سرایت نمود (Erşan, 2006: 40-42). آغاز این اصلاحات از اوایل قرن هجدهم، از مقطعی مشهور به دوره لاله^۱ صورت می‌گیرد و تداوم جدی آن با وقوع تنظیمات در زمان سلطان سلیم و سلطان محمود دوم است؛ و این تقریباً مصادف است با نقش‌آفرینی چهره‌هایی مانند میرزاتقی‌خان امیرکبیر، میرزا حسین‌خان سپهسالار و میرزا ملکم‌خان در ایران. بعد از صدور فرمان‌های تنظیمات و اصلاحات، دوره‌های اول و دوم مشروطه عثمانی از نقطه نظر فرآیند تدریجی غربی شدن و اختلاف آرا در درون حکومت از اهمیت بسیاری برخوردار است (Çoban Balçı, 2016: 81). عثمانی در مقاطع پایانی عمر خود مشروطه را دو بار تجربه کرد؛ بار اول در سال‌های ۱۸۷۱ تا ۱۸۷۶ توسط «نوعثمانیان» به رهبری چهره‌هایی چون مدحت پاشا و نامق کمال، و بار دوم در سال ۱۹۰۸ توسط ترکان جوان^۲ که در نهایت ترکیه نوین از دل آن سر بر آورد.

¹ Lale Devri

² Jön Türkler

۴. به قدرت رسیدن رضاشاه پهلوی و مصطفی کمال آتاترک

۴-۱. رضاشاه پهلوی

او در ۲۴ اسفند ۱۲۵۶ در آلاشت، سوادکوه، مازندران به دنیا آمد. در سن ۱۴ سالگی توسط صمصام (از ابواب جمعی علی اصغرخان امین السلطان صدراعظم)، یکی از بستگان خود وارد فوج سوادکوه شد. از همان موقع بی باکی و رشادتش مورد توجه قرار گرفت (Roudgharkiya, 2014: 33). رضاخان حتی پیش از آن که شاه شود در اکثر مناطق و شهرستان‌ها و ایالات به آشوب‌ها پایان داد (Cronin, 2014: 35-36). وی در سال ۱۲۹۷ درجه میرپنجی (سرتیپی) را از احمدشاه دریافت نمود و فرمانده آتریاد (تیپ) تهران شد و در چند عملیات نظامی شرکت نمود. از جمله در گیلان با میرزا کوچک‌خان جنگلی به نبرد پرداخت (Peymaie, 2005: 40). «در آستانه کودتا دولت مرکزی در سیستان و بلوچستان وجود نداشت، خراسان از دولت مرکزی تمکین نمی‌کرد درون شهر را محمدتقی‌خان پسیان و بیرون شهر را قبایل ترکمن اداره می‌کردند. شمال گیلان و مازندران دست کسانی بود که به زعم خود جمهوری سوسیالیستی تشکیل داده بودند و در کردستان که همواره گریز از مرکز وجود داشت اسماعیل‌خان حکومت می‌کرد، خوزستان نیز برای خود دولت رسمی تشکیل داده و عوامل دولت مرکزی را بیرون کرده بود، فارس و اصفهان به دست بختیاری‌ها و دره‌شوری‌ها اداره می‌شد و در آذربایجان شیخ محمد خیابانی. ۱۵ سال بعد از مشروطیت وضعیت مملکت این‌گونه بود و اقتصاد و قدرت مرکزی وجود نداشت. در نهایت کودتا سوم اسفند ۱۲۹۹ رخ داد. زیبا کلام در این باره می‌نویسد: «من معتقدم که ایران مدیون دو نفر است؛ یکی شمشیر آغامحمدخان و دیگری چکمه رضاخان» (Zibakalam, 2012).

در سوم اسفند ۱۲۹۹ نیروهای قزاق به فرماندهی رضاخان در غرب تهران اردو زدند. رضاخان پس از تصرف تهران احمدشاه را مجبور کرد سید ضیا طباطبایی را به نخست‌وزیری بگمارد. کودتای رضاخان تلاشی بود برای ایجاد ثبات سیاسی در ایران آشوب‌زده به گونه‌ای که با جلوگیری از بلشویسم، منافع انگلستان در ایران نیز تأمین شود؛ ژنرال آبرونساید در طراحی این کودتا نقش داشت. او کسی بود که رضاخان را به سمت فرماندهی قزاق‌ها گمارد (Nayebian, 1994: 309). پس از این رویداد احمد شاه در چهارم اسفند ۱۲۹۹ به رضاخان لقب سردار سپه داد و وی بعد از مدتی در اردیبهشت ۱۳۰۰ وزیر جنگ شد (Mokhtari Esfahani, 2015: 42). از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۲ در کابینه‌های قوام السلطنه (دو بار)، مشیرالدله (دو بار) و مستوفی‌الممالک وزیر جنگ بود. نهایتاً احمدشاه نتوانست در برابر اصرارهای

رضاخان مقاومت کند و در آبان ۱۳۰۲ او را به نخست‌وزیری منصوب و سپس ایران را ترک کرد (Cronin, ibid: 38). رضاخان با راهبرد سیاسی قطره‌ای خود، مرکز ثقل سیاست در ایران شد. او با اتکا به شخصیت و توانمندی نظامی که با محوریت خودش طی پنج سال ایجاد کرد به سیاست‌مداری غیرقابل اجتناب تبدیل شد (Sariolghalam, 2018: 107). در نهم آبان ۱۳۰۴، طرح انقراض دودمان قاجار در مجلس تصویب شد. پس از چهل و پنج روز حکومت موقت، مجلس موسسان با ۲۵۷ رأی موافق و ۳ رأی ممتنع، سلطنت ایران را به رضاخان و اعقاب ذکور او در تاریخ ۲۲ آذر ۱۳۰۴ واگذار کرد. حدود پنج ماه بعد در چهارم اردیبهشت ۱۳۰۵، رضاخان به عنوان نخستین شاه دودمان پهلوی تاج‌گذاری کرد (Atabaki, ibid: 87). وی در ۲۵ شهریور ۱۳۲۰ از سلطنت کناره‌گیری کرد و در ۴ مرداد ۱۳۲۳ در ژوهانسبورگ درگذشت.

۴-۲. مصطفی کمال آتاترک

در ۱۹ می ۱۸۸۱ در شهر سلانیک، در شمال یونان فعلی، که در آن زمان جزئی از امپراتوری عثمانی بود، به دنیا آمد (Rabinson, 1977: 34). در ابتدا وارد ارتش عثمانی شد و در طرابلس لیبی با ایتالیایی‌ها جنگید. آتاترک در دهه اول قرن بیستم به همراه گروهی از افسران ترک، که ترکان جوان نامیده شدند، پایه‌های اصلاحات در ارتش و دولت را به نفع ملی‌گرایی ترک‌ها تثبیت کرد. در جنگ‌های بالکان به سمت فرماندهی رسید و در سال ۱۹۱۶ در تنگه داردانل و شبه‌جزیره گالیپولی در برابر انگلیسی‌ها مقاومت کرد و مانع اشغال استانبول توسط نیروهای بریتانیا و متفقین در جنگ جهانی اول شد. او سپس در جبهه روس نبرد کرد (Kinzer, 2010: 42-49). در جنگ جهانی اول، دولت عثمانی شکست خورد و مناطق بسیاری در شمال آفریقا و حجاز، سوریه، عراق به دست کشورهای بریتانیا و فرانسه افتاد. قسمت‌هایی از اروپای خاوری نیز با حمایت فاتحان جنگ به استقلال رسیدند. در اواخر جنگ جهانی اول، ترکیه مورد هجوم فرانسه و ایتالیا از جنوب و یونان از شرق بود. آتاترک رهبری جنگ استقلال ترکیه را برعهده داشت. در پایان جنگ جهانی اول، مردم ترکیه از بی‌کفایتی خلیفه محمد ششم و نظام عثمانی به تنگ آمده بودند و آتاترک رهبری خیزش علیه خلافت و امپراتوری عثمانی را برعهده گرفت (Balfour, 2007: 79-84). پس از پیروزی ساکاریا، مجلس ملی ترکیه در تاریخ ۱۹ سپتامبر سال ۱۹۲۱ رتبه مارشال و عنوان غازی را به مصطفی کمال داد. در تاریخ ۲۳ آوریل سال ۱۹۲۰ مجلس ملی ترکیه برای تشکیل سریع دولت جدید کمک بسیاری کرد و اعلام کرد که سلطنت از خلافت مجزا است و سلطنت را لغو کرد و بدین ترتیب، ارتباط امپراتوری عثمانی با اداره کشور قطع شد (Mango, 2016:)

542-543). تلاش برای استقلال و آزادی ترکیه با امضای پیمان لوزان در تاریخ ۲۴ جولای سال ۱۹۲۳ به رسمیت شناخته شد، و بدین ترتیب معاهده سور منحل شد و برای استقرار دولت جدید ترکیه مانعی وجود نداشت. مصطفی کمال به منظور پیشبرد اهداف خود، «حزب جمهوری خواه خلق» را تأسیس و تلاش کرد تا در ترکیه حکومت جمهوری اعلام کند. در تاریخ ۱۳ اکتبر سال ۱۹۲۳ مصطفی کمال با اتفاق آرا به عنوان اولین رئیس جمهور ترکیه انتخاب شد، و در سال ۱۹۲۳ نخستین دولت جمهوری توسط عصمت اینونو تأسیس شد و وی به عنوان اولین نخست‌وزیر ترکیه نام گرفت (Hanioglu, 2016: 158-159). آتاترک از آن تاریخ تا زمان مرگش در سال ۱۹۳۸، رئیس‌جمهور ترکیه بود.

۵. مقایسه فرآیند مدرنیزاسیون در دوران رضاشاه و آتاترک

الف- وجوه تشابه

تغییرات از بالا به پایین

دولت عثمانی به دنبال جنگ جهانی اول که با شکست‌های پی در پی مواجه شده بود تن به انعقاد معاهده سور در اوت ۱۹۲۰ داده بود، که بر مبنای این قرارداد ترکیه تمامی سرزمین‌های غیرترک را از دست می‌داد. و بدتر از آن باقیمانده کوچک از آن امپراطوری بزرگ نیز مورد تاخت و تاز دشمنان قرار گرفته بود. در این زمان حضور آتاترک در جبهه‌های نبرد و پیروزی‌های وی که باعث عقب راندن دشمنان شده بود از وی یک قهرمان ملی ساخته بود (Yüksel, 2010: 239-245). موفقیت‌های نظامی مصطفی کمال پایان‌پذیر نبود و سرانجام نیز او توانست با این موفقیت‌ها به قدرت برسد. در ایران نیز وضعیت اجتماعی و سیاسی، بسیار نابسامان بود. کشور از شمال توسط روس‌ها و از جنوب نیز توسط انگلیس‌ها تهدید می‌شد. رضاخان با سرکوب راهزنان و غارتگران و همچنین سرکوب شورشیان شمال و جنوب کشور توانست امنیت جامعه را برقرار کند. در اثر پیروزی‌های رضاخان بر شورشیانی همچون کلنل محمدتقی خان پسیان، اسماعیل سمیتقو و شیخ خرعل، وی از محبوبیت ویژه‌ای برخوردار گردید. همین عوامل نیز توانست روح ملی‌گرایی روشنفکران ایرانی و ترکیه‌ای که از مدت‌ها قبل خواهان ثبات و یکپارچگی کشورشان بودند را ارضا نماید. اقدامات رضاشاه در سرکوب آشوب‌های محلی، برقراری امنیت راه‌ها و اصلاح قشون با اقبال عمومی مواجه شد، اگرچه برخی رجال سیاستمدار از تلاش او برای کسب قدرت بیش‌تر نگران بودند. ناسیونالیست‌ها و تجددخواهان تندرو که طرفدار دوآتشه رضاشاه بودند محبوبیت رضاشاه در میان متجددین تندرو و سوسیالیست‌ها روزه‌روز افزایش یافت تا آن‌جا که

روزنامه‌های پرشمار این دو طیف مشت آهنین برای نوسازی کشور را پیش کشیدند، تبلیغات به گونه‌ای بود که کاردار انگلیس در تهران به لندن نوشت: «روزنامه‌ها دارند برای دیکتاتوری تبلیغ می‌کنند.» علی اکبر داور از رجال هوادار رضاخان در روزنامه آزاد نوشت: «ایرانی را به زور باید آدم کرد، مردم با نصیحت آدم نمی‌شوند و لذا تا پای زور به میان نیامده از ترقی ایران مأیوس باید بود.»

آتاترک فرماندهی بود که پس از موفقیتش در نبرد چاناک‌کاله (چناق‌قلعه) در متوقف کردن نیروی دریایی متفقین که قصد گذر از تنگه داردانل و تصرف استانبول را داشتند، چهره‌ای سرشناس و مورد احترام شد. او پس از پایه‌گذاری نظام جمهوری و برچیدن امپراطوری عثمانی، با سرکوبی مخالفان داخلی پایه‌های حکومتی که بنیانگذاری کرده بود را استوار گردانید. وی نهایتاً در شرایطی از دنیا رفت که قوت گرفتن میراث جمهوریتش را به چشم خود می‌دید. رضاشاه همانند آتاترک، فرماندهی خودساخته بود که پس از کودتا و به دست گرفتن قدرت نظامی و تأمین امنیت در کشور، چهره برجسته‌ای شد. او نیز مانند آتاترک به سرکوب سرکشی‌های داخلی پرداخت و امنیت را در کشور برقرار ساخت. اما برخلاف آتاترک که در فرماندهی جنگ با نیروهای بیگانه تجربه داشت، تجربه‌ای چندانی در این زمینه نداشت و بنابراین در شهریور ۱۳۲۰ به دست نیروهای خارجی از قدرت برکنار و تبعید شد، ما راجع به کارنامه حکومتی سخن می‌گوییم که ۱۵ سال بر ایران حاکم بود آن هم در یکی از متلاطم‌ترین ادوار تاریخ جهان و دو سال هم‌زمان با جنگ جهانی دوم بود. برآمدن آن نیز دو سال بعد از انقلاب سرخ در روسیه و برآمدن اتحاد جماهیر شوروی.

محدودسازی قدرت روحانیت

نوسازی‌ای که آتاترک و رضاشاه خواهان آن بودند، نیازمند تضعیف سنت‌ها و ارزش‌هایی دینی در جامعه بود و توسعه و مدرن‌سازی‌ای که در هر دو کشور شروع شده بود در نهایت مسیر جامعه را به سوی عرفی‌سازی یا سکولاریسم ختم می‌کرد. در این مسیر، محدودسازی قدرت روحانیت از طریق خلع مناسبات حقوقی قدیمی و محدودیت در پوشش ملایان و گسترش آموزش غیرمذهبی از روش‌های مهم رضاشاه و آتاترک بود. روش دیگری که برای تضعیف ارزش‌های مذهبی و حرکت هر چه سریعتر به سوی غربی شدن در پیش گرفته شد، یکسان‌سازی لباس و پوشش و در راستای آن تبلیغ و اجبار در پوشیدن لباس و به ویژه کلاه غربی بود.

واکنش نهادها و جریان‌های فکری به تغییرات موجود

در واکنش‌ها به تغییرات اجتماعی نوینی که در ایران و ترکیه به ظهور رسیده بود نیز، ما شاهد نقاط اشتراک فراوانی هستیم. اقشار و طبقات اجتماعی‌ای که در دوران قبل جزء قشر حاکم به شمار می‌رفتند و اکنون موقعیت پیشین را از دست داده بودند از مهم‌ترین مخالفان طرح‌های اجتماعی رضاشاه و آتاترک بودند. البته شدت و ضعف واکنش‌ها در ایران و ترکیه با یکدیگر تفاوت داشتند. شاید عمده‌ترین مخالفان این دو، همانا سنت‌گرایان و روحانیونی بودند که با عرفی‌سازی مداوم در ایران و ترکیه قدرت اجتماعی پیشین را از دست داده و نفوذ خود را در بین توده‌های مردم ضعیف‌تر از گذشته می‌دیدند. واحدهای قومی و اتنیکی نیز که با تمرکزگرایی فرهنگی تهران و آنکارا، خود را در خطر نابودی و همگون‌سازی یا آسیمیلاسیون می‌دیدند، با ایجاد نافرمانی و شورش، سعی در مقاومت در برابر سیاست‌های حاکمان داشتند. همچنین مارکسیست‌ها و چپ‌گرایان که حالا با وقوع انقلاب ۱۹۱۷ روسیه مصمم‌تر از قبل به فعالیت‌های خود ادامه می‌دادند، از جمله مخالفان مهم رضاشاه و آتاترک بودند که طرح‌های توسعه و مدرنیزاسیون این دو را در جهت منافع امپریالیسم پنداشته و مبارزه تا نابودی آنان و آزادی به اصطلاح خودشان، خلق‌های ستم‌دیده ایران و ترکیه را وظیفه خود می‌دانستند.

ب- وجوه تفاوت

تفاوت کارکرد نهاد مذهبی شیعه و سنی در ایران و ترکیه

میزان و اثرگذاری نفوذ اجتماعی روحانیت شیعه با روحانیت سنی در دو کشور قابل مقایسه نیست. در شکل‌گیری این تأثیر اجتماعی عوامل مختلفی وجود دارد (Algar, 1990: 17). در مورد همگرایی و واگرایی مذهبی در این دو کشور با توجه به پیشینه‌های تاریخی و فرهنگی مشترک با تفاوت‌های عمده‌ای در نوع تعامل دین با دولت در دوران پیشارضاشاهی و پیش‌آتاترکی و همچنین در دوران قدرت گرفتن این دو رهبر سیاسی مواجه هستیم. همگرایی مذهبی میان روحانیون شیعه و رابطه تنگاتنگ آن‌ها با مردم و نوع کارکرد ارتباطی‌شان با دولت، قدرت پرنفوذشان در برابر اصلاحات تجددگرایانه را قابل تصور می‌کند. روحانیون شیعه به منظور کاهش تشتت آرا، دیدگاه‌های خود را با مراجع عالی‌قدر معاصر در میان می‌گذاشتند؛ شهادت امام حسین (ع) نیز در تقویت روحیه حق‌طلبی و مبارزه‌جویی در مذهب شیعه شده است. اما همبستگی ضعیف مذهبی در ترکیه باعث شد که مخالفت اجتماعی موثرتری به نسبت ایران در برابر اقدامات رادیکال آتاترک شکل نگیرد. همچنین، در مذهب سنی تمایل به سازش براساس

قانون و ترجیح نظم بر شورش می‌باشد (Nasaj, 2013: 123). بنا به سابقه و نوع جایگاه روحانیت در ایران، روحانیون ایران در مقایسه با روحانیون ترک قدرتمندتر بودند و در بیشتر مواقع در برابر اصلاحات مذهبی، فرهنگی و آموزشی رضاشاه مخالفت شدید کرده و به نوعی مقابله به مثل می‌کردند. آن‌ها بعضی از طرح‌های رضاشاه را با صدور فتوا یا کاملاً مسدود می‌کردند یا با تأخیر مواجه می‌ساختند. این ضدیت میان مسجد و حکومت آن‌قدر ادامه داشت تا این‌که رضاشاه از خشم به حد انفجار رسید. یک روز در سال ۱۳۰۷ (۱۹۲۸) یک روحانی در شهر مقدس قم به یکی از زنان شاه به خاطر نداشتن حجاب نامناسب در حرم، اعتراض کرد. خبر این اعتراض به رضاشاه رسید و او ستونی نظامی را جمع کرد و به سمت قم حرکت کرد. بدون این‌که پوتین‌هایش را درآورد وارد مسجد شد و آن روحانی را کتک زد و بعد دستگیرش کرد. همین شوک باعث شد که شورش مردمی علیه حکومت در ایران شکل بگیرد. در ترکیه نیز شورش مشابه شروع شده بود. آتاترک اما با بی‌رحمی آن را سرکوب کرده بود (Kinzer, 2010: 90; Abrahamian, 2016: 173-174; Grantovskii, 1977: 472). در نگاه کلی به تفاوت‌های اصلی جایگاه نهاد روحانیت در دو کشور ایران و ترکیه در دوران رضاشاه و آتاترک می‌توان به چند مورد اشاره نمود:

۱- استقلال نهاد روحانیت از جنبه سیاسی و اجتماعی: در شیعه نهاد روحانیت تا حدود زیادی مستقل از دولت است. آموزش طلبان هم مستقل از آموزش رسمی دولت و زیر نظر علما است. بالاترین مقام مذهبی شیعه که مرجع تقلید است براساس سازوکارهای درونی انتخاب می‌شود. اما روحانیت سنی از همان دوران عثمانی وابسته به دولت بود و بالاترین مقام مذهبی (شیخ‌الاسلام) توسط سلطان عثمانی انتخاب می‌شد. شیخ‌الاسلام نیز سایر علما را در سیر شهرها منصوب می‌کرد. در صورتی که مقام شیخ‌الاسلام حذف می‌شد، هیچ نهاد یا سازمان جایگزین برای سازماندهی امور مذهبی مردم وجود داشت به همین علت، مصطفی کمال آتاترک به نسبت رضاشاه پهلوی سهل‌تر و رادیکال‌تر توانست اصلاحات مذهبی و فرهنگی مورد نظر خود را اجرا کند. وی مقام شیخ‌الاسلام را لغو و سلسله مراتب روحانیت سنی را ملغی اعلام کرد. به دنبال این انحلال، تمام ارتباطات بین علمای شهرهای مختلف، که از طریق ارتباطات دولتی و اداری بود، گسسته شد و سازمان و یا نهاد جایگزینی برای هماهنگی و سازماندهی مخالفت علیه اقدامات اصلاحی آتاترک وجود نداشت.

۲- استقلال مالی روحانیت: در مذهب شیعه علاوه بر اوقاف، خمس نیز وجود دارد که موجب استقلال مالی از دولت می‌گردد. از طریق درآمد خمس مراجع تقلید می‌توانند هزینه‌های حوزه‌های علمیه را تأمین کرده و استقلال مالی خود را حفظ کنند. شیوه پرداخت خمس به نحوی است که از دخالت دولت مصون

است. هر مسلمان شیعه‌ای در پایان سال مالی خویش، یک پنجم دارایی بیشتر از هزینه‌های زندگی را به طور مستقیم به مرجع تقلید یا نماینده ایشان می‌دهد. به این ترتیب زمانی که رضاشاه در اواخر سلطنت خود لوائیحی را برای در اختیار گرفتن درآمد اوقاف تصویب کرد، نتوانست حوزه‌های علمیه را به طور کامل از درآمد مالی محروم کند، هرچند که دشواری‌هایی را پدید آورد. همچنین روحانیت شیعه حقوق دولتی دریافت نمی‌کنند. اما در مذهب اهل تسنن هزینه‌های آن‌ها وابسته به دولت و اوقاف است. در صورتی که دولت، درآمد اوقاف را به خزانه واریز کند و حقوق روحانیون را ندهد، منبع تأمین معاشی برای آنان باقی نمی‌ماند. آتاترک از این طریق و با عدم تأمین مالی به راحتی توانست مدارس دینی را تعطیل و محل ارتزاق روحانیون را برهم بزند.

۳- تجربه مخالفت روحانیت: علمای شیعه از تجربه خوبی در اعتراض و مخالفت با سیاست‌های دولت برخوردار بودند. عملکرد حاج آقا نور... اصفهانی در مهاجرت به قم و صدور بیانیه برای انجام خواسته‌ها، بیش از هر چیز مبارزات مشروطه‌خواهی علما و یا فتوای تاریخی میرزای شیرازی را در ذهن متبادر می‌سازد. فارغ از تجربه خاص مبارزاتی دوران مشروطه و در گستره تاریخ؛ همواره علمای شیعه به عنوان یک گروه ذی‌نفوذ فعالیت کرده‌اند و این تجربه برای رویارویی‌شان با هر نوع تغییر اجتماعی بسیار تاثیرگذار بوده است. اما علمای سنی همواره در حاکمیت حضور داشته و به اعمال قدرت خو گرفته بودند. در طول تاریخ بسیار به ندرت پیش آمده بود که حکومتی بخواهد آنان را به طور کامل از صحنه قدرت و سیاست کنار بگذارد و لذا هیچ تجربه‌ای از مخالفت و اعتراض نداشته و به همین دلیل از سازماندهی اعتراضات مردمی عاجز بودند و بنابراین اعتراضات آن‌ها محدود و فردی باقی می‌ماند؛ مانند اعتراض کمیته شرعیات در مجلس اول ترکیه به لغو خلافت. اما در مقابل سلسله‌های دراویش (به مانند نقشبندیه، مولویه، بکتاشیه و...) به مستقل بودن و مخالفت ورزیدن عادت داشتند. همچنین از اعتماد و وفاداری مردم عادی برخوردار بودند، لذا توانستند اعتراض‌های مردمی را شکل دهند. هر چند که بنابر خصلت تعدد و تکثرشان این اعتراض‌ها محلی و مقطعی بود (Nasaj, ibid: 124-125).

اقدامات اصلاحی مذهبی رضاشاه و آتاترک

جمهوری ترکیه به هنگام بنیادگذاری‌اش بر شش اصل شناخته شده آتاترک و کمالیسم^۱ همچون اصول تعیین‌کننده سرشت دولت استوار شد (Barbier, 2007: 301) و دیری نگذشت که این اصول را در قانون

^۱ Atatürk İlkeleri

اساسی سال ۱۹۳۷ نگاشتند. این شش اصل ((KARATAŞ, 2008, 287-300 عبارت‌اند از: جمهوری‌خواهی^۱، ملیت‌گرایی یا ناسیونالیسم^۲، مردم‌گرایی^۳، دولت‌سالاری^۴، لائیسسیسم^۵ و انقلابی‌گری^۶. وقتی این اصول شش‌گانه آتاترک را با تلاش‌های رضاشاه مقایسه می‌کنیم، در واقع در اندیشه رضاشاه تنها سه اصل سکولاریسم، ناسیونالیسم و دولت‌سالاری نمود برجسته‌ای دارند. آتاترک در ۱۳۰۲ ش. دستگاه دارالخلافه را برچید و به جای آن جمهوری را در مهرماه همان سال اعلام کرد اما ناکامی رضاخان از عملی کردن شعار جمهوری‌خواهی باعث شد که پس از امحا و سرنگونی سلسله قاجاریه، سلسله پهلوی را در ۱۳۰۴ جایگزین آن کند. رضاشاه برخلاف همتایش در ترکیه، هرگز به عوام اعتقادی نداشت. شاید دلایل روانشناختی از جمله تربیت و روحیه نظامی‌گری‌اش در این امر دخیل بوده باشد. در ارتباط با مناسبات با دین، رضاشاه تا زمانی که به قدرت نرسیده بود خود را به روحانیون نزدیک می‌کرد و سعی بر این داشت تمام اقداماتش را به نام حفظ و حراست از دین توجیه کند. از سوی دیگر مصطفی کمال به عمق اصلاحات لائیک آگاه بود و می‌دانست هر گونه زیاده‌روی؛ پیامد جبران‌ناپذیری خواهد داشت. درحالی که سیاست ترکیبی در شیوه عمل رضاشاه نبود، رضاخان قبل از رسیدن به قدرت، سیاست گام به گام داشت و زمانی که به قدرت تکیه کرد رفته رفته سیاست ضربتی را اتخاذ نمود. به عنوان نمونه، در حالی که جامعه ایران به شدت مذهبی بود، در یکی از اماکن مذهبی ایران در حرم حضرت معصومه، همسر و دختران رضاشاه بدون حجاب ظاهر شدند، این سیاست چنان آشکارا مخالف مذهب و نیروهای مذهبی قرار داشت که در شب عاشورا کاروان‌های شادی در خیابان، به جشن و پایکوبی می‌پرداختند (Atabaki, ibid: 68-79). هماهنگ با برنامه‌های مدرن‌سازی پهلوی اول، در ۴ دی‌ماه ۱۳۰۷ لایحه‌ای درباره لباس متحدالشکل تقدیم مجلس شد که دارای دو ماده بود: ۱ - کلیه اتباع ایرانی که برحسب مشاغل دولتی دارای لباس مخصوصی نیستند، در داخل مملکت مکلف‌اند با لباس متحدالشکل، یعنی کلاه پهلوی و نیم‌تنه بافته‌شده در ایران، ملبس شوند؛ ۲ - طبقات شش‌گانه زیر از مقررات بند یک این قانون مستثنا هستند: مجتهدان مجاز، مراجع امور شرعیه دهات و قصبات، علمای اهل سنت، پیش‌نمازان صاحب محراب، محصلان مجاز که از سوی دو تن از مجتهدان مجاز تأیید شده باشند، طلاب محصل

¹ Cumhuriyetçilik

² Milliyetçilik

³ Halkçılık

⁴ Devletçilik

⁵ Laiklik

⁶ İnkılâpçılık

فقه و اصول، مدرسان فقه و اصول، و روحانیان ایرانی غیرمسلم. در ادامه این تصمیم، در سال ۱۳۱۴ رفع حجاب از زنان نیز به طور رسمی اعلام شد. مهم‌ترین سیاست آتاترک محدود کردن نفوذ علمای دینی و مذهبی‌ها در امور اجتماعی بود. از جمله رئوس اصلاحات اعلام‌شده دینی او (Hanioglu, ibid: 185-216; Mango, ibid: 721-741) عبارت بود از: ۱. تغییر خط عربی — ترکی در سال ۱۹۲۸ به خط لاتین، آتاترک حتی دستور داد قرآن را به خط لاتین بنویسند و اذان را به زبان ترکی بگویند؛ ۲. تعطیل کردن مدارس و مراکز دینی ۳. ممنوع شدن دادگاه‌ها و قوانین شرعی قراردادن قوانین مدنی و جزایی کشورهای اروپایی به جای آنها، ۴. ممنوع کردن برگزاری مراسم اعیاد فطر و قربان برای چند سال؛ ۵. جلوگیری از رفتن مسلمانان ترکیه به سفر حج برای مدتی؛ ۶. تغییر تعطیلی آخر هفته از جمعه به یکشنبه به تبعیت از کشورهای مسیحی؛ ۷. قدغن اعلام کردن حجاب. ۸. تعطیل کردن کتابخانه‌های اسلامی و بعضی از مساجد و تبدیل کردن آنها به نمایشگاه؛ ۹. آزاد نمودن ازدواج زن مسلمان با مرد غیرمسلمان از طریق تصویب قوانین و برابر اعلام کردن حقوق زن و مرد در تمام شئون زندگی و حتی در سهم الارث و حق طلاق ۱۰. لغو تقویم هجری قمری و رایج کردن تقویم میلادی به جای آن؛ ۱۱. حذف زبان عربی از مواد درسی مدارس و دانشگاه‌ها.

هرچند که سیاست‌های دین‌ستیزانه آتاترک گام به گام بوده و دست کمی از سیاست‌های رضاشاه نداشت و حتی در مواقعی نیز تندتر بود، لیکن باید به این نکته اشاره شود که مقاومت دین و عناصر مذهبی در ترکیه نسبت به سکولاریسم، کمتر از ایران بود. از دوران صفویه به بعد حوزه‌های علمیه در ایران به عنوان مرکز سازماندهی و ارتباط‌گیری علما با یکدیگر عمل می‌کرد در حالی که روحانیون در عثمانی و سپس دوران جمهوریت فاقد یک چنین تشکیلات منظم و ارتباط‌گیری بودند. هم‌چنین مشخص است که فقه شیعه دارای تفاسیر سیاسی مهمی بود که می‌توانست باعث دردهایی برای حاکمان زمان شود. در حالی که فقه سنتی روحانیون ترکیه بیشتر به شریعت و سنت پیامبر و روابط فردی محدود می‌شد. هم‌چنین تفاوت دیگری که مابین علمای شیعه و سنی حاکم بود، سیستم مالیات مذهبی بود که علمای شیعه را در یک وضعیت مستقلاً از حکومت مرکزی قرار می‌داد. درحالی که رضاشاه در قدرت بود علما هنوز از لحاظ اقتصادی مستقل بوده و از این رو دارای قدرت بودند. لیکن، آتاترک، هیچ وقت مجبور به رقابت با هیچ قدرت مذهبی نبود زیرا آنها همیشه تحت نظارت دولت بودند. علاوه بر این‌ها، در حالی که اکثریت توده‌های مذهبی ایران دارای یک نوع تفسیر از مذهب و نیز فرمانبری از روحانیون شیعه

بودند، دینداران ترکیه دارای فرقه‌ها و طریقت‌های بسیار زیادی بودند که این نیز به نوبه خود باعث عدم اتحاد آنان و در نتیجه سهولت سیاست‌های نوسازی آتاترک می‌شد.

ناسیونالیسم ایرانی و ناسیونالیسم ترک

در مورد ناسیونالیسم در ایران و ترکیه آن دوران باید متذکر شد که بعدها ملی‌گرایی رضاشاهی قوی‌تر از ملی‌گرایی مورد نظر آتاترک عمل کرد. چرا که ناسیونالیسم آتاترک بیشتر حول مدرنیزاسیون و غرب‌گرایی، در چارچوب کشور ترکیه و به عبارتی نه ترک‌گرایی بلکه ترکیه‌گرایی بود و به طبع ناسیونالیسم آمیخته شده با دولت ترکیه هنوز هم نتوانسته است ملی‌گرایان ترکیه را خشنود سازد. اما ناسیونالیسم موجود در ایران که رضاشاه پایه‌گذار آن بوده است دارای تفاسیر مهم پیوند با گذشته ایران و نوعی پان‌ایران‌یسم توسعه‌طلب است که به خوبی نتوانسته است ناسیونالیست‌های کنونی ایران را راضی نگه دارد.

ناسیونالیسم ترک بر خلاف ناسیونالیسم ایرانی که به لحاظ دینی و تمدنی راه‌گیزی به سوی ایران پیش از اسلام دارد و دین زرتشت را به عنوان آلت‌ناتیو دینی خود بجای اسلام می‌تواند به مؤلفه هویتی خویش بدل سازد، فاقد چنین امکان جایگزینی است. در واقع آنچه که به عنوان تمدن و هویت ترکی خوانده می‌شود و می‌تواند مورد ارجاعات ملی‌گرایانه قرار گیرد با مسلمان شدن قبایل اوغوز توسط شیخ احمد یسوی شروع می‌شود و با دولت‌های غزنوی و به‌ویژه سلجوقی و سپس عثمانی اوج می‌گیرد. به عبارت دیگر بر خلاف ایرانیان، ترکان از چیزی بنام «ترکان پیش از اسلام» محرومند و ملی‌گرایان ترک دو راه بیشتر فراوری خود ندارند یا همانند کمالیست‌ها باید اساساً از هرگونه رویکرد دینی بپرهیزند و یا اینکه اگر بخواهند رویکرد دینی داشته باشند چاره‌ای جز اسلام‌گرایی و بازگشت به مولفه‌های گفتمانی ترک-اسلام‌گرا نخواهند داشت.

واکنش نهادها و جریان‌های فکری به تغییرات موجود

تفاوت‌هایی هم که در واکنش‌های نسبت به تغییرات اجتماعی ایجاد شده در ترکیه و ایران می‌توان به آن‌ها اشاره کرد این است که: همچنان که اشاره شد دین در ترکیه نسبت به ایران مقاومت کمتری در برابر مدرنیزاسیون حاکمیت از خود نشان داد. عشایر همواره به عنوان خطری بالقوه و در برهه‌هایی بالفعل برای حاکمیت رضاشاه وارد عمل می‌شدند در حالی که این عامل قوم‌کرد بود که بیشتر در قالب ملی‌گرایی کردی خطرانی را متوجه اقتدار آتاترک می‌ساخت. آن‌گونه که مارکسیست‌ها و چپ‌گرایان به

دلیل ارتباط با شوروی برای حاکمیت رضاشاه مشکل ایجاد می‌کردند برای آتاترک به دلیل کنترل مرزها و نیز استحاله چپ‌گرایی در داخل خلق‌باوری و سوسیال دموکراسی مدنظر آتاترک، قدرت چندانی برای عرض اندام نداشتند. در حالی که مصطفی کمال با عدم دخالت مستقیم در انتخابات و نیز فضای باز سیاسی هرچند محدود و وجود احزاب و انجمن‌های مدنی هرچند ابتدایی باعث تخلیه پتانسیل اجتماعی نیروهای مخالف می‌شد، رضاشاه با فرمایشی کردن مجلس و برخورد با نظر مخالف حتی نزدیکترین یاران خود، باعث نارضایتی گسترده مردم و در نهایت ظهور آتش زیر خاکستر ایران بعد از خروج رضاشاه و هرج و مرج طولانی مدت در فضای اجتماعی - سیاسی ایران گشت. به طور کلی باید اذعان داشت که مقاومت و مخالفت عامه مردم و روحانیون در ایران و ترکیه تفاوت‌هایی از جهت شدت و ضعف با هم داشته‌اند. نوع مخالفت و مقاومت در برابر این اصلاحات در ترکیه به نسبت ایران شدت کمتری داشته است.

۶. آسیب‌های نوسازی در دوران رضاشاه و آتاترک

فرآیند نوسازی منجر به تحولات اساسی در کل نظام اجتماعی، در تمام ابعاد و حوزه‌های مختلف ایستارها و ساختارهای اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است که در تجربه کشورهای توسعه یافته بر مبنای مدرنیته و توسط دولت و بورژوازی ملی، به ایجاد جامعه مدرن منجر شد. اما، نوسازی در دوره رضاشاه پهلوی به صورت شتاب‌زده و آمرانه صورت گرفت و به دلیل تسلط دولت بر منابع قدرت، ناتوانی و پراکندگی جامعه مدنی، نوسازی در عرصه‌هایی انجام شد که با ساخت و سرشت دولت مطلقه در انطباق بود. لذا، ممانعت دولت مطلقه از گسترش مشارکت و شکل‌گیری رقابت، حوزی سیاست ایران را به عرصه‌ای توسعه نیافته در ساخت اقتصادی و اجتماعی تبدیل کرد. به بیانی دیگر، دولت مطلقه در حوزه سیاست و نظام سیاسی مانع توسعه بود و به بازتولید استبداد و خودکامگی منجر شد. رضاشاه بدون آن‌که تغییری در ساختار روابط طبقاتی در ایران ایجاد کند، به اتکای ارتش و بروکرات‌ها دست به مدرنیزاسیون زد. مدرنیزاسیون اقتدارگرا و آمرانه در دوران رضاشاه مسبب تکثر اقتصادی و اجتماعی متوازن نشد و از همین‌رو احزاب در ایران بعد از رضاشاه از منابع ساختاری سازماندهی خود بی‌بهره بودند. ناسیونالیسم رشد یافته در بستر چنین نوسازی نیز عاملی برای عدم نیل به توسعه صنعتی در ایران شد. و دولت آتاترک نیز که در ابتدای کار فقط نیروی تجار زمین‌دار معدود را پیش‌رو داشت، بر اثر بحران نظام جهانی قدرت این گروه را ضعیف شده یافت، و یکه‌تاز میدان سیاست و اقتصاد شد. دولت‌گرایی سیاست آتاترک و کمالیست‌ها برای بازسازی اقتصادی و ایجاد بورژوازی ترک بود اما به جهت سیاست‌های اصلی فرهنگی

و اجتماعی و گام برداشتن شتابانه تنها به سمت و سوی نوسازی اجتماعی پیش رفت و هیچ‌گاه نتوانست آن اهداف مدنظر توسعه صنعتی را پیش ببرد و در آن دوران ترکیه از نظر توسعه اقتصادی و صنعتی عقب ماند. باید خاطر نشان کرد عواملی که موجبات ضعف و پراکندگی جامعه را فراهم نموده در کنار عوامل دیگری چون دشوار شدن شکل‌گیری هویت ملی، تمرکز نابهنجار قدرت در دستان رضاشاه و آتاترک، بی‌توجهی به منابع داخلی اقتصاد، بن‌بست مشارکت سیاسی، شکاف‌های قومیتی در اثر سیاست‌های نابهنگام ناسیونالیستی یک‌جانبه‌گرایانه به تشدید بحران‌هایی مختلف هویتی، مشروعیت و توسعه صنعتی و اقتصادی و غیره انجامیدند.

نتیجه‌گیری

رضاشاه هرگز نتوانست به آن وسعت و عمق آتاترک دست به مدرنیزاسیون مورد نظر خود بزند. دلیل این امر هم به دو نکته بازمی‌گشت؛ دلیل اول، دیکتاتوری و خودکامگی رضاشاه بود. نگاه رضاشاه به سرزمین پهناور ایران نیز نگاهی مطلقه همراه با خودرایی پدرسالارانه بود. مصادره اموال و زمین‌های بسیاری در سراسر ایران، به‌ویژه شمال کشور، نشانه‌ای از خودکامگی او بود. سوءظن به اطرافیان از دیگر خصوصیات شاخص رضاشاه بود. تیمورتاش را کشت، فروغی را خانه‌نشین کرد و بسیاری دیگر را زندانی کرد یا به تبعید فرستاد. همین خصوصیت شخصی خودکامگی رضاشاه باعث شد مدرن‌سازی او خالی از ابداعات لازم باشد و حتی همین مدرن‌سازی هم به شخص او منتهی شود. آتاترک با ایجاد تشکیلات و حزب جمهوری خواه خلق موفق شد بخش عظیمی از نخبگان و مردم عامی را با خود همراه کند، هرچند که هنوز ترکیه وارد نظام چند حزبی نشده بود؛ اما رضاشاه در این امر به همه به چشم ابزار نگاه می‌کرد و از هم‌فکری با هر فردی ابا داشت. نکته دوم و مهم‌تر تفاوت ساختاری نوع رابطه دین و دولت در جامعه ایران و ترکیه بود. نقشی که مذهب در این دو کشور ایفا می‌کرد تفاوت بنیادین داشت؛ به میزان تفاوت بین تشیع و تسنن. سهم آنان در قدرت و نوع رابطه‌شان با سیاست و تأثیرگذاری این دو در حوزه عمومی با هم تفاوت بسیاری دارد. تا قبل از آتاترک، نظریه‌پردازان اهل سنت همواره در کنار حکومت بودند و در ایران اهل تشیع و علمای شیعه همواره به شاهان و حاکمان به چشم غصب‌کنندگان حکومت می‌نگریستند، حتی ضعف شاهان قاجار بیش از پیش به قدرت علمای شیعه در ایران افزوده بود، درحالی‌که در ترکیه سقوط امپراتوری عثمانی به‌عنوان بخشی از خطای علمای اهل تسنن شمرده می‌شد. در چنین فضایی آتاترک به سادگی توانست به اصلاحات مذهبی بپردازد و رضاشاه با مخالفان قدرتمند مذهبی و طرفداران آن‌ها روبه‌رو بود. در این مقاله تلاش شد که روند فرآیند مدرنیزاسیون در

دوران رضاشاه پهلوی و مصطفی کمال آتاترک را با در نظر داشتن شرایط اجتماعی و فرهنگی و با بهره‌گیری از چارچوب نظری مدرنیزاسیون یا نوسازی از بالا و آمرانه به بحث و مطالعه گذاشته شود. در روش مدرنیزاسیون از بالای برینگتون مور، وقوع انقلابی مردمی و خشونت‌آمیز جهت از میان برداشتن موانع توسعه بی‌معنی می‌باشد. و نتایج سیاسی حاصل از تخریب نظام اجتماعی گذشته، از طریق انقلاب از بالا با نتایج انقلاب از پایین متفاوت است. رژیم‌های نیمه‌پارلمانی در طول مدرنیزاسیون محافظه‌کارانه خود سعی می‌کنند هرچه بیشتر ساخت‌های اجتماعی قدیمی خود را حفظ کنند و در حد امکان بخش‌های عمده‌ای از آن نظام را در درون ساخت اجتماعی جدید جای دهند. در حالی که در روند مدرنیزاسیون، رضاشاه و آتاترک در پی محو کردن ساخت‌های اجتماعی قدیمی خود بودند چرا که آن‌ها را مسبب عقب‌ماندگی تصور می‌کردند. و از آن‌جایی که توسعه ایران و ترکیه برون‌زا بود توجه چندانی به اوضاع و شرایط درونی جامعه نمی‌شد بلکه برای رسیدن به توسعه اقتصادی از آن‌چه در کشورهای غربی اتفاق افتاده بود تا پیشرفت کنند، الگوبرداری می‌شد. و با تحمیل برنامه‌های مدرن‌سازی از بالا به پایین و تکیه بر سرمایه‌های خارجی و یا داخلی از قبیل افزایش تعرفه‌ها و اخذ مالیات‌های هنگفت از کشاورزان در ایران و ترکیه و یا فروش نفت در ایران زمینه‌های تحولات را فراهم می‌کردند که منجر به رشد اقتصادی ناهمگون به‌ویژه در ایران شد. مفهوم مدرنیزاسیون، بر دگرگونی کامل جامعه سنتی به جامعه مدرن، با انواع فن‌آوری و سازمان اجتماعی مربوط به آن که از ویژگی‌های اقتصادی-سیاسی توسعه‌یافته و باثبات است، دلالت دارد. چگونگی فرآیند مدرنیزاسیون در ایران همراه با مخالفت‌ها و مقاومت‌های نظام‌مند اجتماعی هدایت شده همراه بود، که از دلایل اصلی ناکام ماندن رضاشاه در اقدامات مدرنیزاسیون گردید. البته دلیل اصلی دیگر عدم کامیابی رضاشاه به نسبت آتاترک، تفاوت رابطه دین و دولت در دو کشور بود. مدرن‌سازی اقتصادی بیشتر دلالت بر تحقق تغییرات و نوآوری‌هایی در زمینه شیوه تولید یک جامعه دارد و این مدرن‌سازی با مدرن‌سازی صنعتی ارتباط پیدا می‌کند. هر چند در ایران تعداد کارخانه‌ها و کارگران افزایش یافت ولی منجر به از بین رفتن روستاها شد. مدرن‌سازی یا نوسازی سیاسی نیز دلالت بر گسترش مشارکت سیاسی مردم و رقابت ایدئولوژیک احزاب و گروه‌های اجتماعی گوناگون با اندیشه‌های مختلف دارد. به نوعی شاهد نهادینه شدن دموکراسی در بطن جامعه و ساختار قدرت هستیم. در حالی که در دوران مورد بحث در ایران و ترکیه نهادهای دموکراتیک با سرکوب‌های حکومتی از میان برداشته شدند، در ایران مجلس با حذف مصونیت پارلمانی به حاشیه رانده شد و در ترکیه با کاهش اختیارات مجلس به صورت نمادین درآمد. احزاب سیاسی و روزنامه‌های مستقل تعطیل شدند.

References

- Abrahamian, E (2016), A History of Modern Iran, translated by Mohammad Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- Azadarmaki, T (2001), Iranian Modernity, Intellectuals and the Intellectual Paradigm of Backwardness in Iran, Tehran: Ejtema Publishing. [In Persian]
- Ashoori, D (2005), we are looking for modernization, not modernity, BBC Persian Website, Retrieved from: https://www.bbc.com/persian/arts/story/2005/06/printable/050607_pm-cy-ashouri-iv.shtml [In Persian]
- Atabaki, T (2017), Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah, translated by Mahdi Haghightakha, Tehran: Qoqnoos Publishing. [In Persian]
- Algar, H (1990), Religion and State in Iran: 1785-1906, translated by Abolghasem Seri, Tehran: Toos Publishing. [In Persian]
- Alinejad, S (2015), some conversations about modernity, Tehran: Aghah publishing. [In Persian]
- Aydın, T (2014), Atatürk Döneminde Bürokrasi ve Modernleşme (1923-1938), Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balfour, John Patrick Douglas (2007), Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey, translated by Esmaeel Noori Ala, The city of Denver, in the state of Colorado, from the United States of America. [In Persian]
- Barbier, M (2007), Political Modernity, translated by Abdolvahab Ahmadi, Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
- Bharier, J (1984), Economic development in Iran: 1900-1970, translated by Abdolghayum Shekari, Tehran: Audit Institute of National Industries Organization and Program Organization. [In Persian]
- Bilgin, R (2015), Karşılaştırmalı Olarak Türkiye'de Devlet Ve Millet Modernleşmesi, The Journal of Europe - Middle East Social Science Studies, ISSN: 2149-6439, Volume: 1, Issue: 2.
- Bill, J A. (2008), the politics of Iran: groups, classes and modernization, translated by Ali Morshedizad, Tehran: Akhtaran publishing. [In Persian]
- Boroujerdi, M (2017), Iranian Intellectuals and the West: The Tormented Triumph of Nativism (Modern Intellectual and Political History of the Middle East), translated by Jamshid Shirazi, Tehran: Farzan Rooz publishing. [In Persian]
- Cronin, Stephanie (2014), the Making of Modern Iran, State and Society under Reza Shah, 1921-1941, translated by Morteza Saghebfar, Tehran: Jami publishing. [In Persian]
- Çoban Balcı, A (2016), "KEMALİST MODERNLEŞME, REJİM VE DEMOKRASİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR", AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2.
- Entekhabi, Nader (2011), Nationalism and Modernism in Iran and Turkey, Tehran: Neghare Aftab Publishing. [In Persian]
- Entekhabi, N (2012), "Reza Shah was not attached to political development", Mehrnameh Magazine, Year 3, Number 25, pp. 119 – 121. [In Persian]

- Erşan, M (2006), " Mustafa Kemal Atatürk'ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri", Sosyal bilimler Dergisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Vol. VIII, No. 3.
- Foran, J (1998), *Fragile Resistance: Social Transformation in Iran From 1500 to the Revolution*, Tehran: Rasa Cultural Services Institute publishing. [In Persian]
- Ghani, S (1998), *Iran, the rise of Reza Khan, the fall of Qajar and the role of the British*, translated by Hasan Kamshad, Tehran: Niloufar publishing. [In Persian]
- Gheissari, A (2010), *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century*, translated by Mohammad Dehghani, Tehran: Hermes publishing. [In Persian]
- Giddens, A (1984), *Durkheim*, translated by Yusef Abazari, Tehran: Sherkat Sahami publishing. [In Persian]
- Grantovskii, È A and Others (1977), *History of Iran since ancient times*, translated by Keykhosro Keshavarzi, Tehran: Morvarid publishing. [In Persian]
- Hanioğlu, Ş (2016), *Atatürk: An Intellectual Biography*, translated by Reza Javadi, Tehran: Loheh Fekr publishing. [In Persian]
- Heidarian, M (2005), *Reading the idea of freedom in Iran*, Iran Emrooz Website, Retrieved from: <http://www.iran-emrooz.net/index.php?/think/more/3706> [In Persian]
- Karataş, M (2008), *Bir Medcezir Manzarası: Türkiye'de Laiklik (1928-1948)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu, S 42.
- Katouzian, M A H (2007), *the Political Economy of Modern Iran (from constitutionalism to the end of the Pahlavi dynasty)*, translated by Mohammadreza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran: Nashre Markaz publishing. [In Persian]
- Kinzer, S (2010), *Reset: Iran, Turkey, and America's Future*, translated by Niloufar Ghadiri, Tehran: Hanauz and Ghatreh publishing. [In Persian]
- Makki, H (1994), *Iran's twenty-year history*, vol. 6, Tehran: Elmi publishing. [In Persian]
- Mango, A (2016), *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey* translated by Houshmand Dehghan, Tehran: Payam Emrooz publishing. [In Persian]
- Metin, Celal (2006), *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)*, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Milani, Abbas (1994), *Modernity and Its Foes in Iran*, Tehran: Akhtaran publishing. [In Persian]
- Mokhtari Esfahani, R (2015), *First Pahlavi (from the coup to the fall)*, Tehran: Ketabeparseh publishing. [In Persian]
- Moore, B (1974), *Social Origins of Dictatorship and Democracy, Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Penguin University Books.
- Nayebian, J (1994), *Iran's relations with foreign countries during the Qajar period*, Tehran: Fardabeh publishing. [In Persian]
- Nayebian, J (2018), "the constitutional movement and its role in the formation of the constitution", the national conference of the constitution and the constitutional government in Iran, Tabriz University. [In Persian]
- Nasaj, H (2013), "Comparison of the modernization of Iran and Turkey during the era of Reza Shah and Atatürk", *The Quarterly Journal of Political Strategic Studies*, Year 2, number 5, Summer, pp. 101- 130. [In Persian]
- Peymaie, N (2005), *Reza Shah Pahlavi from Alasht to Johannesburg*, Author Publisher, Washington DC. [In Persian]

- Robinson, R D. (1977), the First Turkish Republic: A Case Study in National Development, translated by Iraj Amini, Tehran: Franklin publishing. [In Persian]
- Roudgharkiya, I (2014), Iran (from the 22nd February 1921 coup to the fall of Reza Shah), Tehran: Pardis Danesh publishing. [In Persian]
- Sariolghalam, M (2018), Iranian Authoritarianism during the Pahlavi Period, Tehran: Gandhi publishing. [In Persian]
- Sariolghalam, M (2016), Iranian Authoritarianism during the Qajar Period, Tehran: Farzan Rooz publishing. [In Persian]
- Yüksel, H (2010), Türk Devriminin Hindistan ve İran'daki Yansımaları, Akademik Bakış, Sayı 6.
- Zahedi, S and Tonekaboni, H (2009), "an introduction to the etymology of the Iranian bureaucracy in the first Qajar period", Farhangh Magazine, Number 71, pp. 109 – 146. [In Persian]
- Zibakalam, S (2012), "150 years after Amir Kabir, what is the image of development in Iran?" Bahar Newspaper, 11 October. [In Persian]